

POLACY NA ZIEMIACH II RP WŁĄCZONYCH DO III RZESZY

GARŚĆ DANYCH „KU PAMIĘCI”

W wyniku przegranej kampanii polskiej 1939 r. ziemie Rzeczypospolitej (389 720 km²)¹ zostały zajęte przez wojska III Rzeszy oraz ZRSR. Niemcy okupowali (do czerwca 1941 r.) obszar 188 705 km² i podzielili go na dwie części. Jedną z nich, o powierzchni 92 490 km², zamieszkałą przez 10 568 tys. ludzi, włączyli bezpośrednio do Rzeszy. Z drugiej, liczącej 95 463 km² i 11 542 tys. ludności, utworzyli w październiku 1939 r. GG².

Ziemie polskie włączone do III Rzeszy w 1939 r. zamieszkiwało 10 139 tys. obywateli polskich. W tym 8905 tys. Polaków (87,8 proc.), 603 tys. Żydów (5,9 proc.), 600 tys. Niemców (5,9 proc.), 11 tys. Ukraińców (0,2 proc.) i 21 tys. osób innych narodowości³. W końcu 1941 r. obszar ziem polskich włączonych do III Rzeszy został powiększony o okręg białostocki – i wówczas powierzchnia tych ziem zwiększyła się do 123 042 km². Na obszarze okręgu białostockiego w 1939 r. mieszkało 1682 tys. obywateli polskich, w tym 1042 tys. Polaków, 3800 Niemców, 198 tys. Żydów, 427 tys. Ukraińców i 9,5 tys. osób innych narodowości.

Ziemie polskie znalazły się w składzie czterech jednostek administracyjnych.

Okręg Gdańsk-Prusy Wschodnie – obejmował byłe Wolne Miasto Gdańsk, kilka powiatów Prus Wschodnich oraz większość terytorium polskiego woj. pomorskiego. Powierzchnia okręgu wynosiła 26 056 km², z tego aż 21 237 km² to ziemie polskie. Okręg podzielony był na trzy rejencje: gdańską, kwidzyńską, bydgoską.

Kraj Warty – obejmował woj. wielkopolskie oraz powiaty: gostyński, kutnowski, łaski, łódzki, łęczycki, a także części powiatów: brzezińskiego, piotrkowskiego i radomszczańskiego. Obszar Kraju Warty wynosił 43 943 km². Dzielił się na trzy rejencje: poznańską, inowrocławską i łódzką.

Prowincja śląska (górnos Śląska – od 1941 r.) – dzieliła się na dwie rejencje: katowicką i opolską. Objęły one odpowiednio: 7809 km² katowicka i 2769 km² opolska – ziem II Rzeczypospolitej.

Prusy Wschodnie – gdzie został włączony wspomniany wyżej okręg białostocki (po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej). Okręg zwiększył wówczas swoją powierzchnię zabranych ziem polskich z 16 144 km² do 47 284 km² – czyli o 31 140 km².

¹ *Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 12.

² *Mały rocznik statystyczny Polski wrzesień 1939 – czerwiec 1941 r.*, Londyn 1941, wyd. polskie Warszawa 1990, s. 5; C. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 93. Dość tu należy, że ok. 700 km², z 30 tys. ludności, ziem polskich okupowała Słowacja.

³ *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, red. Z. Mazur, A. Pietrowicz, M. Rutowska, Poznań 2004, s. IX.

Natomiast już w październiku 1939 r. część powiatów woj. warszawskiego włączona została właśnie do Prus Wschodnich, tworząc tzw. rejencję ciechanowską (Regierungsbezirk Zichenau). Obejmowała ona powiaty: Ciechanów, Maków Mazowiecki, Mława, Ostrołęka, Płock, Płońsk, Przasnysz, Pułtusk, Sierpc oraz północne części powiatów warszawskiego i sochaczewskiego⁴. Ponadto do Prus Wschodnich przyłączono pow. suwalski i części powiatów augustowskiego i działdowskiego.

Kampania wrześniowa i rok 1939

Przed atakiem na Polskę przywódcy niemieccy przygotowywali likwidację „elementu przywódczego” w okupowanej Polsce. Do tej kategorii zaliczano ziemiaństwo, inteligencję, duchowieństwo. Realizacja tych planów była przeprowadzana dwiema drogami. Pierwszą stanowiły niemal natychmiastowe mordy, drugą osadzanie Polaków w obozach koncentracyjnych. Morderstwami zajmowały się przede wszystkim grupy operacyjne policji bezpieczeństwa (Einsatzgruppen der Sipo), które wkroczyły do Polski tuż za jednostkami Wehrmachtu. Tutaj przyłączyły się do nich oddziały „samoobrony” (Selbstschutz), składające się z miejscowych Niemców, a kierowane przez oficerów SS przybyłych z Rzeszy.

Akcję „politycznego oczyszczania terenu” prowadzono na podstawie list proskrypcyjnych, na których znajdowały się nazwiska Polaków przeznaczonych do zamordowania. Listy takie przygotowano jeszcze przed wojną, a umieszczano na nich polskich działaczy politycznych i społecznych, wybitnych twórców zajmujących się problematyką niemiecką, sędziów uczestniczących w rozprawach przeciwko Niemcom mieszkającym w Polsce, Polaków biorących udział w antyhitlerowskich manifestacjach. Po zajęciu ziem polskich powstała druga lista, na podstawie wiadomości podanych przez Niemców mieszkających w Polsce. Łącznie listy obejmowały 80 tys. osób: działaczy politycznych, powstańców śląskich i wielkopolskich, działaczy organizacji społecznych, nauczycieli, księży katolickich, urzędników państwowych, działaczy gospodarczych. Wszystkie osoby z list, które dostały się w ręce Niemców, zostały zamordowane. Ogółem zamordowano w ramach tej akcji ponad 40 tys. osób; w tym: 10 tys. w Kraju Warty, 1,5 tys. na Śląsku, niecałe 30 tys. w okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie i około tysiąca w rejencji ciechanowskiej.

Do deportacji do obozów koncentracyjnych doszło na dużą skalę w kwietniu i maju 1940 r. – akcja ta objęła ponad 20 tys. Polaków.

Przygotowując się do agresji na Polskę, władze niemieckie 26 sierpnia 1939 r. uzgodniły powołanie sądów specjalnych, które miały posuwać się za poszczególnymi armiami. Naczelny dowódca wojsk lądowych gen. Walther von Brauchitsch 5 września 1939 r. wprowadził oficjalnie sądy specjalne na zajętych ziemiach polskich i wbrew przepisom prawa międzynarodowego zalecił im stosowanie niemieckiego prawa. Jako pierwsze powstały sądy specjalne w Bydgoszczy, Częstochowie i Wieluniu (od 22 września w Piotrkowie), w dalszej kolejności w Katowicach, Krakowie, Kielcach, Łodzi, Poznaniu, Przasnyszu i Radomiu.

W grudniu 1941 r. na ziemiach wcielonych wprowadzono specjalne prawo karne dla Polaków i Żydów. Zgodnie z nim karę śmierci przewidywano za: działalność w ruchu oporu, napady na Niemców i instytucje niemieckie, dokonywanie sabotażu, próby nielegalnego przekroczenia granicy, uchylanie się od obowiązku pracy, niedostarczenie wyznaczonego

⁴ Z. Janowicz, *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945* tzw. okręgi Kraju Warty i Gdańska-Prus Zachodnich, Poznań 1951, s. 7–8; M. Grynberg, *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984, s. 10–11; C. Łuczak, *op.cit.*, s. 93.

kontyngentu produktów rolnych i hodowlanych, nielegalny ubój i handel, słuchanie zagranicznych radiostacji, utrzymywanie intymnych stosunków z Niemcami, udzielanie pomocy ukrywającym się jeńcom wojennym, zbiegłym więźniom, partyzantom, Żydom i Cyganom. Wprowadzono też na dużą skalę zasadę zbiorowej odpowiedzialności za przekroczenia niemieckich zarządzeń. W miejsce kary więzienia wprowadzono karę obozu karnego i obostrzonego obozu karnego oraz natychmiastowe wykonanie kary. Uznawano wyroki wymierzone przez policyjne sądy doraźne za ostateczne (w Kraju Warty podlegały one zatwierdzeniu przez namiestnika Rzeszy).

Działalność prokuratur i sądów specjalnych od września do 31 grudnia 1939 r.⁵

	Bydgoszcz	Katowice	Łódź	Poznań	Przasnysz	Razem
Liczba spraw	1005	1109	333	870	251	3568
Umorzono	284	522	109	57	187	1159
Zawieszono	112	6	26	2	-	146
Wniesiono akt oskarżenia	160	195	52	236	148	791
Skazano osób	147	185	50	131	132	645
Kara śmierci (M)	87	2	3	48	1	141
Kara śmierci (K)	13	-	1	1	-	15
Dożywotnie ciężkie więzienie (M)	8					8
Dożywotnie ciężkie więzienie (K)	2					2
Ciężkie więzienie (M)	19	99	20	41	20	199
Ciężkie więzienie (K)	4	5	1	8	-	18
Więzienie (M)	13	66	21	24	80	204
Więzienie (K)	1	13	4	9	31	58
Uniewinnienie (M)	18	2	3	17	8	48
Uniewinnienie (K)	3	-	-	3	3	9

Rzeczywistość okupacyjna

Wysiedlenia Polaków

Wysiedlenia Polaków na ziemiach „inkorporowanych” do Rzeszy odbywały się w dwójaki sposób: niezorganizowany (dotyczyło to pojedynczych osób i rodzin) oraz masowy (zorganizowany). Pierwszy realizowano od chwili zajęcia danej miejscowości przez Niemców we wrześniu 1939 r. do końca listopada tego roku. Takie wysiedlenia przeprowadzano, praktycznie wyłącznie, na wniosek Niemców zamieszkałych w Polsce przed wrześniem 1939 r. Imiennie władze niemieckie wzywały danego Polaka do opuszczenia w wyznaczonym terminie miejscowości lub też powiatu. Zwykle były to terminy 24 godz. Wysiedlani mogli zabrać ze sobą tylko niezbędną odzież i trochę żywności. Tego typu wysiedlenia objęły kilka tysięcy Polaków na całym terytorium „inkorporowanym”.

Masowe wysiedlenia objęły setki tysięcy osób.

⁵ E. Zarzycki, *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w latach 1939–1945*, Warszawa–Poznań 1987, s. 12–13.

Według oficjalnych danych niemieckich od listopada 1939 do października 1944 r. z Kraju Warty wysiedlono 629 595 osób.

Na Śląsku do końca 1942 r. wysiedlono ok. 81 tys. osób.

Na Pomorzu 159 (124+35 „dzikie”) tys. osób.

W okręgu Ciechanów – 25 tys.

Okręg białostocki – 28 tys.

Łącznie daje to liczbę od 890 do 930 tys. Polaków. Do tej liczby należy dodać osoby wysiedlone indywidualnie. Ponadto należy jeszcze dodać wysiedlonych Żydów, w samym Kraju Warty ich liczba przekroczyła 400 tys.

Wywózki na roboty do III Rzeszy

Z ziem wcielonych na roboty do Rzeszy zostało wywiezionych 670 tys. Polaków oraz 36 tys. osób „innej narodowości” – tutaj zaliczano m.in. Kaszubów i Mazurów. Warto też zwrócić uwagę, że z Kraju Warty wywieziono ponadto 23 512 Polaków do pracy w okupowanej Francji.

Osiedlanie „Niemców etnicznych” na ziemiach inkorporowanych do III Rzeszy

Dla zmian demograficznych na ziemiach zachodnich II Rzeczypospolitej istotne znaczenie miało osadzanie na tych ziemiach „Niemców etnicznych” pochodzących z Estonii, Litwy, Łotwy, Małopolski Wschodniej, Wołynia, Lubelszczyzny, Besarabii, Bukowiny, ZSRS, Rumunii, Bośni oraz Alzacji.

Do 15 listopada 1944 r. na ziemiach zachodnich II Rzeczypospolitej osiedlono

	Liczba osiedlonych „Niemców etnicznych”
Ogółem	631 485
w tym:	
Kraj Warty	536 951
Śląsk	36 870
Gdańsk-Prusy Zachodnie	50 204
Prusy Wschodnie	7 460

Wyżywienie

W 1932 r. Komitet Ekonomiczny Ligi Narodów (poprzedniczki ONZ) określił normę fizjologiczną wyżywienia na 2400 kalorii dziennie. Natomiast dla osoby pracującej norma wynosiła 3200 kalorii.

W latach 1941–1944 wartość energetyczna żywności „przydzielanej” na kartki wynosiła od 1373 do 1700 kalorii – czyli zaledwie połowę zapotrzebowania⁶. Polacy otrzymywali o 25 proc. mniej niż Niemcy w przypadku osób pracujących, o 26 proc. mniej w przypadku osób niezatrudnionych powyżej 14. roku życia, i aż o 60 proc. mniej dla dzieci.

⁶ C. Łuczak, *op.cit.*, s. 303.

Tygodniowe przydziały kartkowe dla ludności polskiej w latach 1940–1944⁷

Artykuł	Łódź (Kraj Warty)	Pomorze Gdańskie
Mięso i przetwory mięsne	200–275 g ⁸	200 g
Chleb żytni	1,9–2,35 kg	2,35 kg
Margaryna lub olej jadalny	62,5–125 g	100 g
Cukier	125–250 (500) g ⁹	125 g
Marmolada	50–175 g	
Mleko pełne (dla dzieci do 3 lat, następnie do 6 lat)	3,5 l	1,5 l (do 3 lat)
Ziemniaki	2,5–3 kg ¹⁰	

Konfiskaty i praca

Polityka gospodarcza wprowadzona przez Niemców spowodowała ogromne zmiany własnościowe w odniesieniu do zakładów pracy. Konfiskata mienia polskiego odbywała się od pierwszych dni wojny początkowo żywiolowo, a następnie planowo i systematycznie przez utworzone Urzędy Powiernicze. Obok zakładów przemysłowych czy rzemieślniczych konfiskowano także gospodarstwa rolne oraz meble, odzież, przedmioty codziennego użytku. Nie pozostawiono w polskich rękach np. rowerów czy nart. Dla przykładu w pow. kępińskim na mocy zarządzenia z 22 czerwca 1940 r. skonfiskowano Polakom wszystkie rowery. Część rowerów przydzielono niemieckim urzędom państwowym i partyjnym; natomiast resztę trzymano w magazynach – gdzie we wrześniu 1941 r. stwierdzono, że są one częściowo zardzewiałe. W późniejszym okresie Polacy mogli korzystać z rowerów, ale tylko w drodze do pracy, jeżeli odległość od miejsca zamieszkania przekraczała 2 km.

Konfiskatę nart nakazał w styczniu 1942 r. namiestnik Rzeszy w Poznaniu, Greiser. Za nieoddanie nart groziły najsurowsze kary.

W kwietniu 1941 r. w Kraju Warty było skonfiskowanych ok. 50 proc. gospodarstw rolnych. Jak pisał urzędnik niemieckiego ministerstwa finansów: „Nie przewiduje się w Kraju Warty dalszego wysiedlania byłych polskich właścicieli [gospodarstw rolnych]. Mają oni nadal pozostać do dyspozycji władz jako siła robocza. Nie będą jednakże właścicielami swych przedsiębiorstw”.

Nie można mieć złudzeń, jeżeli chodzi o motywy, jakimi kierowali się Niemcy, pozostawiając część warsztatów rzemieślniczych w rękach polskich. Urzędnik niemiecki pisał tak: „Bezczelowe byłoby przejmowanie na rzecz Rzeszy wszystkich zewidencjonowanych warsztatów rzemieślniczych ze względu na niemożność obsadzenia ich od razu niemieckimi rzemieślnikami oraz z uwagi na nieznaczną wartość znajdujące się w nich majątku (narzędzi)”¹¹.

⁷ T. Bojanowski, *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej (1939–1945)*, Łódź 1992, s. 168–169; W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, s. 225.

⁸ W 1938 r. statystycznie na jednego Polaka wypadało spożycie 431 g mięsa tygodniowo – *Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 159.

⁹ W latach 1932–1934 spożycie cukru na jednego Polaka wynosiło 171 g tygodniowo.

¹⁰ Warto zauważyć, że w latach 1932–1934 spożycie ziemniaków na jednego Polaka wynosiło 14,77 kg tygodniowo.

¹¹ *Położenie ludności polskiej w Kraju Warty 1939–1945. Dokumenty niemieckie*, oprac. C. Łuczak, Poznań 1987, s. 192.

Liczba skonfiskowanych w Kraju Warty polskich i żydowskich placówek gospodarczych 1939 – maj 1943¹²

	Urząd Powierniczy w Poznaniu	Ekspozytura Urzędu Powierniczego w Łodzi	Razem
Przedsiębiorstwa przemysłowe	3275	2561	5836
Przedsiębiorstwa handlowe	12 208	11 731	23 939
Warsztaty rzemieślnicze	8559	12 121	20 680
Inne przedsiębiorstwa		187	187
Razem	24 042	26 600	50 642

Konfiskata polskich warsztatów rzemieślniczych w latach 1939–1942

	Zewidencjonowane	Skonfiskowane	Procent
Urząd Powierniczy w Poznaniu	7707	4852	62,95
Ekspozytura Urzędu Powierniczego w Łodzi	11 639	4945	42,49
Urząd Powierniczy w Gdyni	10 375	2140	20,63
Urząd Powierniczy w Ciechanowie	3015	2058	68,26
Urząd Powierniczy w Katowicach	8300	2100	25,30
Razem	41 036	16 095	39,22

Przymus pracy na ziemiach wcielonych obejmował osoby w wieku 14–65 lat. Natomiast w 1944 r. rozszerzono ten obowiązek dla mężczyzn do 70. roku życia (kobiety 14–65 lat). W Kraju Warty młodzież do 18 lat stanowiła ok. 25 proc. ogółu zatrudnionych. Tydzień pracy wynosił 60 godz.

Strukturę zatrudnienia na ziemiach wcielonych można poznać dzięki następującym danym: 70 proc. pracowników umysłowych to Niemcy, a w administracji państwowej i komunalnej Niemcy stanowili aż 95 proc.

Wynagrodzenia za pracę

W lipcu 1943 r. w Poznaniu robotnicy niewykwalifikowani, zarówno Niemcy, jak i Polacy, zarabiali tygodniowo brutto po 36,30 marek. Ale „do ręki” Niemiec otrzymywał 32,51 marek, a Polak tylko 19,17 marek. W wypadku Niemca składki na ubezpieczenie społeczne i na rzecz Niemieckiego Frontu Pracy wynosiły tylko 3,79 marek, natomiast potrącenia w wypadku Polaka wynosiły aż 17,13 marek¹³. Trudno się więc dziwić, że w Kraju Warty 17 proc. polskich robotników zarobki nie pozwalały nawet na wykup przydziałów żywnościowych.

Podobnie wyglądała różnica w zarobkach w Łodzi w odniesieniu do robotników i robotnic przemysłu włókienniczego. Zarówno Niemiec, jak i Polak zarabiali brutto 24 marki tygodniowo, ale Niemiec otrzymywał netto 21,43 marek, a Polak tylko 15,51 marek.

¹² *Ibidem*, s. 197.

¹³ C. Łuczak, *Polska i Polacy...*, s. 290.

Dyskryminacja ludności polskiej w dziedzinie handlu i aprowizacji

Wprowadzane sukcesywnie zarządzenia ograniczały możliwość nabywania przez ludność polską kolejnych „artykułów pierwszej potrzeby”, spożywczych, ale także np. odzieży. Zakazy obejmowały również posiadanie i nabywanie np. aparatów fotograficznych.

Dla przykładu już w 1939 r. w Kaliszu wprowadzono zakaz sprzedaży Polakom i Żydom bielizny, materiałów białych i innych artykułów włókienniczych. Natomiast w 1942 r. upoważnieni Polacy mogli kupować jedynie ubrania robocze i odzież ochronną.

W maju 1942 r. wprowadzono zakaz sprzedaży Polakom ryb i raków. Zakaz obowiązywał na całym terenie Kraju Warty. Przydziały mydła i środków piorących na ziemiach wcielonych wynosiły najpierw 200 g miesięcznie, a następnie normy obniżono do 100 g.

Sklepy dla Polaków musiały być oznaczone odpowiednim napisem: „Sklep polski”. Restauracje czy gospody, w których obsługiwano polską ludność, musiały posiadać szyld z napisem: „Dla Polaków wstęp dozwolony”.

Zarządzenia niemieckie zmierzały do systematycznego ograniczenia możliwości dokonywania zakupów przez ludność polską. I tak w listopadzie 1940 r. zarządzenie policyjne stwierdzało: „Polakom nie wolno wstępować do sklepów spożywczych i mięsnych oraz na place targowe w godzinach sprzedaży wyznaczonych dla Niemców”¹⁴. A godziny takie na placach targowych od kwietnia do września to od 6 do 9.30, a od października do marca od 7 do 10.

Warunki mieszkaniowe

Na ziemiach wcielonych Polaków usuwano z mieszkań i kwaterowano w nich osiedlanych Niemców. W niektórych miejscowościach zmuszano Polaków do opuszczania mieszkań w dzielnicach przeznaczonych dla Niemców. Władze hitlerowskie dokwaterowały ich do mieszkań innych Polaków. W połączeniu z przekwaterowaniami wynikającymi ze zniszczeń wojennych prowadziło to do niesłychanego zagęszczenia w mieszkaniach. Dla przykładu w Chełmnie na Pomorzu w kilku przypadkach w jednej izbie znajdowało się po kilkanaście osób. W Łodzi w jednoizbowym pomieszczeniu przebywało od 7 do 10 osób, a w wielu wypadkach nawet do 20 osób.

Przydziały opału były niewystarczające. Przykładowo w Kraju Warty w zimie 1940/1941 Polacy w ogóle nie otrzymali przydziału węgla. We Włocławku w styczniu 1940 r. rodzina niemiecka otrzymywała przydział 400 kg węgla, rodzina polska – tylko 25 kg¹⁵.

Wynaradawianie Polaków

Jednym z podstawowych problemów na ziemiach zachodnich było wprowadzenie w 1940 r. przez okupanta „listy narodowościowej”. Były cztery kategorie „niemieckości”. Grupa I i II dawała niemiecką przynależność państwową i obywatelstwo Rzeszy, w grupie III obywatelstwo niemieckie było przyznawane warunkowo na 10 lat, podobnie jak w wypadku grupy IV. W następnych latach wprowadzano pewne zmiany w zasadach przyznawania obywatelstwa niemieckiego. Zmierzały one głównie do uproszczenia procedury przyznawania Volkslisty, co wiązało się bezpośrednio z możliwością rozszerzenia poboru do wojska.

¹⁴ *Położenie ludności...*, s. 236.

¹⁵ C. Łuczak, „Kraj Warty” 1939–1945. *Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972, s. 207.

Na Pomorzu w marcu 1942 r. ogłoszono, że kto nie wystąpi o przyznanie obywatelstwa niemieckiego, będzie traktowany jako aktywny wróg Niemiec.

Pomimo tak ostrego stawiania sprawy „listy narodowościowej” blisko połowa Polaków nie posiadała obywatelstwa niemieckiego.

Ludność okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie w styczniu 1944 r.¹⁶ (bez WMG)

DVL				Obywatele Rzeszy	Przesiedleńcy niemieccy	Polacy – podopieczni Rzeszy i inni	Razem
I	II	III	IV				
115 000	95 000	725 000	9000	50 000	58 000	605 000	1 650 000
944 000							

Ludność rejencji katowickiej 10 X 1943 r.¹⁷

Ludność ogółem	Wpisani na Volkslistę	Polacy	Niemcy	Osadnicy niemieccy	Inni
2 362 253	1 353 463	826 071	100 482	33 086	43 084

Struktura narodowościowa ludności na ziemiach włączonych do III Rzeszy w styczniu 1944 r.¹⁸

Jednostka administracji	Liczba ludności							
	ogółem (tys.)	proc.	Polacy (tys.)	proc.	III i IV gr. DVL (tys.)	proc.	Niemcy (tys.)	proc.
Kraj Warty	4 400	100	3 450	78,4	90	2,0	860	19,6
Okręg Gdańsk-Prusy Zachodnie (bez WMG)	1 650	100	605	36,6	727	44,3	318	19,1
Ziemie wcielone do Górnego Śląska	2 450	100	1 040	42,5	930	38,0	480	19,5
Ziemie wcielone do Prus Wschodnich (bez okręgu białostockiego)	1 000	100	920	92,0	14	1,4	66	6,6
Razem	9 500	100	6 015	63,3	1761	18,54	1724	18,15

Przymusowe wpisywanie na listę narodowościową miało na celu zapewnienie możliwości poboru młodych Polaków do służby w wojsku niemieckim. Jak się szacuje, do wojska niemieckiego zostało wcielonych 230 tys. Polaków. Z czego pewna część dezercerowała przy najbliższej okazji. Takich „dezercerów” znajdujemy w konspiracji krajowej, w oddziałach partyzanckich, ale także np. w II Korpusie Polskim we Włoszech, gdzie służyło ok. 35 tys. Polaków – byłych żołnierzy Wehrmachtu.

¹⁶ *Materiały do dziejów Pomorskiego Okręgu ZWZ-AK*, oprac. K. Minczykowska, J. Szyling, Toruń 2000, s. 51.

¹⁷ Z. Boda-Krężel, *Sprawa Volkslisty na Górnym Śląsku. Koncepcje likwidacji problemu i ich realizacja*, Opole 1978, s. 36–37.

¹⁸ C. Łuczak, *Polska i Polacy...*, s. 153.

Liczba ludności

Przyrost naturalny ludności polskiej w latach 1940–1944 (w promilach)

Lata	Łódź ¹⁹	Kraj Warty	Poznań ²⁰	GG
1940	-5,0		2,0	
1941	-1,2		3,0	-0,6
1942	-2,1		2,1	
1943	-4,0	1,1	1,1	-3,9
1944	-4,2	0,8	0,8	

Ludność Gdyni w latach 1940–1945²¹

	Ludność ogółem	Polacy ogółem	III gr. DVL	Niemcy
1–9 XII 1940	88 924	62 100 (69,83 proc.)	-	26 824 ²³ (30,16 proc.)
V 1944	127 789	100 965 (34 543 ²³)	66 442 (52,6 proc.)	26 824 (27 proc.)
V 1945	75 000	55 000 (73,33 proc.)	-	20 000 (26,66 proc.)

Ludność Poznania w latach 1940–1944

Data	Liczba ludności							
	ogółem	proc.	w tym:					
			Polaków	proc.	Niemców	proc.	osób innej narodowości	proc.
1 IX 1940	287 862	100	231 956	80,6	50 787	17,6	5119	1,8
1 I 1941	296 790	100	235 640	79,4	59 928	20,2	1222	0,4
1 VIII 1941	308 051	100	236 967	76,9	69 281	22,5	1803	0,6
1 II 1942	318 208	100	236 828	74,5	79 820	25,0	1560	0,5
1 I 1943	326 572	100	240 326	73,6	84 647	25,9	1599	0,5
1 X 1943	327 026	100	239 972	73,4	85 370	26,1	1684	0,5
1 IV 1944	323 747	100	230 335	71,1	91 685	28,3	1727	0,6

Choroby

Choroby (Łódź): gruźlica – 1940 r. – 1184 zgonów (17,3 proc.), 1943 r. – 1675 zgonów (26,1 proc.), 1944 r. – 1579 zgonów (25 proc.); choroby serca – 17–18 proc. liczby zgonów; zapalenie płuc – 8–10 proc. liczby zgonów.

¹⁹ T. Bojanowski, *op. cit.*, s. 188.

²⁰ Dane dla ludności polskiej. W latach 1935–1939 średnio: 6,2 – C. Łuczak, *Przeobrażenia demograficzne w Poznaniu w okresie okupacji niemieckiej (1939–1945)*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn GKBZpNP-IPN”, t. XXXVIII, Warszawa 1995, s. 84.

²¹ G. Berendt, *Ludność Gdyni 1939–1945 – znaki zapytania*, „Dzieje Najnowsze” 2005, nr 4, s. 201.

²² Na ogólną liczbę 26 824 Niemców składało się 8754 Niemców miejscowych, 14 846 Niemców z Gdańska i z Rzeszy oraz 3224 Niemców przesiedlonych ze Wschodu (m.in. tzw. Baltendeutschów).

²³ Polacy, których nie wpisano na DVL

W Kraju Warty według obliczeń władz niemieckich na gruźlicę w poszczególnych latach chorowało od 54 do 230 tys. Polaków. Na tyfus zachorowało tam 1476 Polaków w 1941 r. i 4410 w 1942 r.

Rok	Łódź		Warszawa ²⁴	
	liczba zgonów na gruźlicę	proc. wszystkich zgonów	liczba zgonów na gruźlicę	proc. wszystkich zgonów
1940	1184	17,3 proc.	3459	3,9 proc.
1943	1675	26,1 proc.	3837	4,1 proc.
1944	1579	25,0 proc.		

Sytuację zdrowotną pogarszały jeszcze obostrzenia w korzystaniu przez Polaków z aptek. Ograniczano godziny zakupów leków jak również asortyment leków dostępnych dla nich.

Straty biologiczne

Przykładem strat i ich przyczyn może być tabela dotycząca Poznania

Przyczyna straty biologicznej	Liczba	Proc.	Proc. ludności polskiej
Straciło życie łącznie	14 413	100	6,21
Bezpośrednie działania wojenne	4025	27,93	
Wyroki śmierci	2255	15,64	
Ofiary eksterminacji w więzieniach i obozach	6328	43,90	
Choroby spowodowane warunkami wojennymi	1070	7,42	
Zmarli na przymusowych robotach	735	5,10	
Zaginieni	2000	13,88	

Konspiracja cywilna

Do końca 1941 r. – w wyniku decyzji rządu RP w Londynie – podział wprowadzony przez okupanta został utrzymany w organizacji cywilnych struktur Polskiego Państwa Podziemnego. Główni Delegaci Rządu: Adolf Bniński (na ziemie wcielone do Rzeszy) oraz Cyryl Ratajski²⁵ (na obszar GG) zostali mianowani 3 grudnia 1940 r. Podjęte prace organizacyjne doprowadziły do powstania pięciu Delegatur Okręgowych na terenach włączonych do Rzeszy: Ciechanów, Katowice (Śląsk), Łódź, Poznań, Toruń (Pomorze).

²⁴ T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, wyd. II, Warszawa 1978, s. 90.

²⁵ A.K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 1, Warszawa 1987, s. 157–159.

Liczba pracowników struktur terenowych Tajnej Administracji Cywilnej na ziemiach zachodnich RP²⁶

Okręg	Znane nazwiska	Znane pseudonimy	Liczba pracowników biur ODR według stanu z 1 XII 1943 r.
Ciechanów	47	5	18
Łódź	95	3	37 (34 etat + 3 honorowych)
Pomorze	385	125	27
Poznań	67	1	10
Śląsk	92	1	28 (25 etat + 3 honorowych)
Ogółem	686	135	120 (114 etat + 6 honorowych)

Podana liczba 821 (686+135) pracowników nie jest oczywiście liczbą końcową – liczbą wszystkich pracowników Tajnej Administracji Cywilnej na tym terenie. Liczba ta dotyczy rozpoznanych z nazwiska lub pseudonimu pracowników. Obrazuje ona także stan zaawansowania badań nad zagadnieniem działalności tajnej administracji.

Tajne nauczanie

Jedną z dziedzin życia, którą objęła działalność konspiracyjna, było szkolnictwo. Okupant nie dopuścił na ziemiach zachodnich do otwarcia żadnej polskiej szkoły średniej. Natomiast w październiku 1939 r. pozwolono na tworzenie dla dzieci polskich odrębnych szkół czteroklasowych, w których uczono: czytania, pisania i rachunków. Liczba tych szkół była niewielka, nauczano w nich po niemiecku²⁷.

Tajne nauczanie w roku szkolnym 1943–1944

ODR	Szkolnictwo podstawowe		Szkolnictwo średnie	
	nauczyciele	uczniowie	nauczyciele	uczniowie
Ciechanów	544	7144	32	308
Łódź	138	2208	23	223
Pomorze	149	1397	29	268
Poznań	475	5943	102	808
Śląsk	246	4003	54	496
Ogółem ZZ	1552	20 695	240	2103

²⁶ Źródło: Obliczenia własne autora; AIPN, 00231/157, t. 1, k. 218, Sprawozdanie „Niku” z 1943 r.

²⁷ S. Nawrocki, *Terror policyjny w „Kraju Warty” 1939–1945*, Poznań 1973, s. 102.

Aby uzmysłowić sobie wysiłek konspiracyjnego szkolnictwa oraz straty w wykształceniu Polaków wynikające z okupacji niemieckiej, warto porównać te dane z liczbą uczniów szkół powszechnych w okresie II Rzeczypospolitej (rok szkolny 1937/1938)²⁸:

Liczba uczniów w poszczególnych okręgach w 1937/1938 i 1943/1944

Okręg	Liczba uczniów 1937/1938	Liczba uczniów 1943/1944	Proc.
Pomorze	303 746	1397	0,46
Poznań	356 277	5943	1,67
Śląsk	195 174	4003	2,05
Razem	855 197	11 343	1,39

Konspiracja wojskowa

Rodowodu konspiracji wojskowej jak również cywilnej na ziemiach zachodnich należy poszukiwać w tworzonej już w okresie międzywojennym tzw. dywersji pozafrontowej. Organizowano kilkusobowe grupy przeznaczone do działań dywersyjnych na – jak wówczas określano – „chwilowo zajęтым przez nieprzyjaciela” terytorium państwa polskiego. We wrześniu 1939 r. takie działania zostały podjęte m.in. na Pomorzu. Jedną z osób, która organizowała „dywersję pozafrontową”, był gen. Michał Karaszewicz-Tokarzewski. Dlatego stanął na czele powołanej w końcu września 1939 r. w Warszawie organizacji konspiracyjnej Służba Zwycięstwu Polski.

Niezwłocznie też zostali na tereny zachodnie wysłani emisariusze SZP, którzy przystąpili do zakładania komórek organizacyjnych. Na miejscu nawiązywali kontakt z przedstawicielami tworzących się już lokalnych organizacji konspiracyjnych.

W listopadzie 1939 r. premier i Naczelný Wódz, gen. Władysław Sikorski, powołał do życia Związki Walki Zbrojnej. Zgodnie z jego schematem organizacyjnym utworzono na ziemiach zachodnich okręgi i obwody ZWZ. Okręgi obejmowały w przybliżeniu teren przedwojennego województwa, natomiast obwody odpowiadały powiatom. Na ziemiach zachodnich funkcjonowały w okresie okupacji okręgi ZWZ-AK: Pomorski, Wielkopolski, Łódzki i Śląski. Ziemie woj. warszawskiego włączone do Rzeszy tworzyły Podokręg Północny w Obszarze Warszawskim AK. Warto zwrócić uwagę, że w ramach AK tworzone już w czasie okupacji obwody tzw. zewnętrzne, czyli obejmujące tereny nienależące przed 1 września 1939 r. do II Rzeczypospolitej. Tak było m.in. na Śląsku, ale także w odniesieniu do Prus Wschodnich (Malbork, Elbląg).

Liczebność okręgów AK w końcu 1943 r.

Okręg	Inspekto-raty rej.	Obwody	Plutony pełne (szkieletowe)	Oficerowie	Podchorążowie	Podoficerowie
Poznań	8	26	1272	59	7799	1390
Pomorze	10	26	56/181	61	4	230
Łódź	5	18	707/-	274	177	6229
Śląsk	4	24	862/117	253	153	5895
Razem			1625/570	647	8133	13 744

²⁸ Kalendarz nauczycielski na rok szkolny 1938–39, s. 31.

Liczebność poszczególnych okręgów Armii Krajowej w 1944 r.

Okręg	Śląski	Łódź	Pomorze	Poznań	Razem
Stan	25–28 tys.	35 486	18 tys.	5–6 tys.	83–87 tys.

Oddziały AK były tworzone głównie z myślą o powstaniu powszechnym. Warto wspomnieć o specjalnych formacjach powołanych w ramach AK z myślą o walce o ziemie zachodnie. Chodzi o Korpus Zachodni oraz Legion Śląski (1942 r.). Formacje te tworzone były spośród Polaków wysiedlonych z ziem zachodnich do Generalnego Gubernatorstwa.

Na przełomie 1943/1944 r. z uwagi na sytuację międzynarodową (zerwane stosunki ze Związkiem Sowieckim) plan powstania zastąpiono planem „Burza”. Była to wzmożona akcja sabotażowo-dywerysyjna uruchamiana etapami, w poszczególnych okręgach AK, w miarę zbliżania się frontu wschodniego. Wybuch Powstania Warszawskiego 1 sierpnia 1944 r. i zatrzymanie się frontu na Wiśle spowodowały nową sytuację. Do „Burzy” praktycznie nie przystąpił Podokręg Północny Obszaru Warszawskiego.

W okręgu łódzkim zorganizowano 25. pułk piechoty, którego 1. batalion uczestniczył w próbie marszu na Warszawę. W pozostałych okręgach ziem zachodnich działały jedynie oddziały partyzanckie, nie powoływano większych jednostek, których formowanie było przewidywane w planie Odtwarzania Sił Zbrojnych w Kraju. Akcja „Burza” w okręgu śląskim trwała do kwietnia 1945 r.

Również w okręgach poznańskim i pomorskim walka z Niemcami trwała do samego końca. Oddziały AK samodzielnie lub wspólnie z oddziałami Armii Czerwonej brały udział w wyzwaniu miast Wielopolski. W styczniu 1945 r. wyzwolono m.in. Pleszew i Odolanów, podobnie było w Marchwacu, Skarszewie, Ostrzeszowie, Kobylinie, Krotoszynie, Ostrowie Wielkopolskim, gdzie natychmiast rozpoczęły urzędowanie polskie władze administracyjne. Ta wolność trwała zwykle bardzo krótko, szybko wychodzące z konspiracji polskie władze były likwidowane przez instalujące się władze komunistyczne.

Oddziały AK brały w lutym 1945 r. udział w wyzwaniu Poznania jako „jednostki ochotnicze” wobec „sojusznika naszych sojuszników”, jak określano Armię Czerwoną. Nie ujawniano nawet nazwy AK.

Niemal natychmiast też żołnierze AK na ziemiach zachodnich spotkali się z represjami. Do kwietnia 1945 r. wywieziono do ZSRS ponad 15,5 tys. Polaków, w tym żołnierzy AK, pracowników Delegatury Rządu, członków Tajnej Organizacji Wojskowej czy Polskiej Armii Powstańczej.

* * *

Na zakończenie warto podkreślić, jakie były zamierzenia naczelnych władz III Rzeszy w stosunku do Polaków. Dowódca SS, Heinrich Himmler, na naradzie komendantów obozów odosobnienia 15 marca 1940 r. w Poznaniu, stwierdził: „Wszyscy polscy specjaliści będą wykorzystani w naszym przemyśle zbrojeniowym. Później znikną wszyscy Polacy z tego świata. Jest koniecznością, że wielki naród niemiecki uważa za swoje główne zadanie wyniszczenie wszystkich Polaków”.